

УДК 94 (477)-054.73 "185/191"

**ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ СЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.***Зінаїда Священко*

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, м. Умань, вул. Тичини, 58
e-mail: szv09@meta.ua

Серед актуальних проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст., які потребують подальшої розробки, є дослідження переселенських рухів. Як відомо, внаслідок демографічного вибуху, який мав місце у другій половині ХІХ ст. в Україні спостерігалось перенаселення, яке найбільш відчутно проявилось в українському селі, оскільки 80% населення тогочасної України було сільським. Зі зростанням населення в Україні підвищується попит на землю, відчутним наслідком перенаселення стало безробіття в українському селі. Тому наприкінці ХІХ ст. починається масовий переселенський рух, який охопив усі губернії Наддніпрянської України, у тому числі і Київську губернію, де аграрне перенаселення було досить відчутним.

Процесам переселення та переселенській політиці Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячено низку досліджень. Серед них слід виділити праці В.М. Кабузана [1], А.А. Кауфмана [2], В.А. Степиніна [3], В.С. Шандри [4], Г.І. Шмелева [5], М.А. Якименко [6], І. Ямзіна [7], А.П. Яхонтова [8] й ін. Безпосередньо вивченню історії переселення селян України на Схід Російської імперії присвячені кандидатська та докторська дисертації М. Якименка [9; 10]. Це – перші дисертаційні дослідження, які окремо розглядають роль саме українського селянства у колонізації Сходу Російської імперії, роз'яснюють причини та наслідки того величезного переселенського руху з України. Але більшість дослідників звертають свою увагу на переселенську політику у роки столипінської аграрної реформи, тому загалом запропонована тема дослідження залишається відкритою.

Автор запропонованої публікації ставить за мету дослідити переселенський рух селян Київської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (до 1906 р.).

Гостра соціальна проблема, спровокована екстенсивним характером господарювання, стала основним чинником масової міграції,

зокрема українських селян на Схід. Обплутані кабальними викупними платежами, непомірними податками та відробітками, вони найбільше терпіли від малоземелля та безземелля. Післяреформена демографічна ситуація, внаслідок якої відбувся високий природний приріст селян, призвела до збільшення населення в українських губерніях, а прискорене зростання чисельного складу кожної їхньої сім'ї вело до подрібнення господарств, які через повільне зростання ринкових відносин, не забезпечували добробуту родин.

Зменшення розмірів присадибних ділянок було пов'язане також із переважанням в українського селянства індивідуального способу ведення господарства, з традицією успадковувати землю через її ділення. У середньому по українських губерніях наділ на рев'язьку душу нестримно зменшувався. Сприяла міграціям й історична форма подвірного землеволодіння, притаманна більшості селян українських губерній, яка робила їх мобільнішими порівняно з общинними [11, с. 36].

Однією з причин переселень стало безземелля та малоземелля, яке охопило на Київщині – 67% [4, с. 230]. Його високі темпи провокували соціальну напругу. Крім цього, статистика оперувала і таким показником погіршення становища селян як зростання їхньої заборгованості по виплатах різних податків і кредитів, відсоток яких досягав в окремих господарствах до 20%, що також свідчило про їх скруту. Зокрема, у Київській губернії таких було 4601 [12, с. 15].

Збідніла частина селян перебувала у нестерпних умовах. Якщо у 70-х рр. ХІХ ст. майже третина селян не мала робочої худоби, то на початок 80-х рр. ХІХ ст. її не мали на Київщині 58,2% селянських дворів [13, с. 264].

Соціальну напругу загострювали також неврожаї, загроза голоду, недоїдання та хвороби, що змушували селян шукати нові землі. Її наростання сприяло тому, що саме з українських губерній влада найперше формувала великі переселенські групи, зокрема і з Київської гу-

бернії, виділяючи їм позачергово долі для нових господарств.

Важливим чинником міграції, зазначає В.С. Шандра, була і ментальність українських селян, які споконвічно були прив'язані до землі та в основній своїй масі саме її вважали єдиним джерелом заможності та достатку. Вони з діда-прадіда не набули звички займатися іншою працею, а тому не вбачали власної вигоди, аби брати участь у промисловому розвитку та продовжували традиційно віддавати перевагу сільському господарству. Їх відлякувала задушлива атмосфера міста з несхожим способом життя та виробництва. На київських цукрових заводах зокрема переважали робітники німецького походження, а «зайшли», й сюди селян не можна було заманити ні горілкою, ні розважальною вечорами музикою. До того ж слабка урбанізація українських міст і містечок не могла запропонувати їм достатню кількість робочих місць [4, с. 231].

До неосвіченості селян і їх політичної байдужості додавалася наївність, спровокована чутками про неміряні багатства Сибіру, його вільні землі, які можна недорого купити, ріки, переповнені рибою, і пасовиська з густою та соковитою травою для худоби. Марними були спроби влади Київської губернії переорієнтувати селян на освоєння поліських земель, які хоча й були піскуватими, лісистими і болотистими, однак при добрій агрокультурі давали б непоганий урожай [14, арк. 1].

Багато збіднілих селян з Київської губернії йшли на заробітки в Таврійську і Херсонську губернії. У південних губерніях значно краще оплачували виконану роботу, сприятливішими були умови оренди та купівлі землі [13, с. 264]. Проте умови праці селян-заробітчан на Півдні України були тяжкими. У кінці XIX ст. щороку йшли на заробітки з Київської губернії понад 85 тисяч чоловік [15, с. 53]. У 1901 р. на польових роботах у Київській губернії було зайнято 45% відхідників, у промисловості – 26%, на службі – 26%, на богомілья ходило 3%. У 1903 р. селянам-відхідникам Київської губернії було видано 160 617 паспортів [13, с. 264].

З 1880-х рр., коли зримо виявилися наслідки аграрної реформи 1861 р., почалося інтенсивне переселення до Сибіру.

Для регулювання та координування міграції було створено спеціальну державну структуру – Переселенське управління при Міністерстві внутрішніх справ (1896-1905 рр.), яке розіслало губернаторам циркуляр, щоб ті «сприяли успішному ходові переселенської справи» й ослабили «...аграрний рух серед

сільського населення Європейської Росії за рахунок виселення надлишків населення в азіатські окраїни імперії» [16, с. 33].

Обрахунки чисельності переселенського руху державною та земською статистикою початкового періоду практично не велися, і дослідники можуть розраховувати лише на цифрові дані, починаючи з 1896 р., коли було налагоджено офіційний централізований облік переселенців.

Дані про розміри сімейного переселення за 1896-1905 рр. можна взяти зі статистичного дослідження П.М. Новоселова [17, с. 3]:

1896 р. –	1953
1897 р. –	1047
1898 р. –	3538
1899 р. –	3457
1900 р. –	3576
1901 р. –	3170
1902 р. –	3485
1903 р. –	2446
1904 р. –	2479
1905 р. –	3164
Всього –	28315

Скорочення переселень у 1897 р. пов'язують із припиненням видачі дозволів на переселення (літо 1896 р.) і навіть затримкою частини переселенців, які вже отримали дозвіл; а також із випуском Переселенським Управлінням циркуляра, що рекомендував «прийняти всі міри для скорочення руху». Наслідком цього циркуляра стала навіть заборона деякими губернаторами переселення до пред'явлення наявності у прохача 300 рублів [17, с. 3].

Переселенцям уряд надавав пільги. Вони звільнялись на 3 роки від орендних платежів, причому чоловікам надавалася відстрочка від військової повинності при досягненні 21 року на 3 роки. У 1895-1896 рр. переселенцям до Сибіру видавалися позики до 100 руб. на сім'ю, більше відпускали безкоштовного лісу на будівництво [13, с. 266].

Для регулювання міграційних потоків створювалися відповідні місцеві державні структури – губернські та повітові землевпорядні комісії, які згідно із законом від 6 червня 1904 р. та схваленим Миколою II положенням Ради міністрів від 10 березня 1906 р., наділялися правом відряджати уповноважених і ходоків для вибору землі за Уралом. Їм для поїздок надавалися певні пільги.

Охочі переселитися мали зареєструватися, кожні чотири сім'ї виділяли ходока і разом во-

ни, допомагаючи один одному у дорозі, відбирали землю на поселення, враховуючи, що вона наділяється на кожного члена родини. Ходоки вибиралися із заможних сімей через значні дорожні витрати, адже поїздка тривала не менше ніж два місяці. Через них влада намагалася також врегулювати темпи переселення, то надаючи пільги, то позбавляючи їх [4, с. 235].

Тільки за 1908-1909 рр. із Київщини було відправлено у різні переселенські райони близько 7 тис. ходоків, значна частина яких у 1906-1913 рр. з'їздила безрезультатно: їх не влаштували запропоновані землі, кліматичні умови, відсутність водойм, заболочені або лісові райони. Не влаштували ходоків і віддаленість майбутніх поселень, звідки важко було дістатися з хлібним товаром до місць його збуту. Ці обставини не відповідали очікуваним результатам, тим ідеальним сподіванням, які селяни уявляли собі з листів односельчан і родичів [16, с. 35].

На адаптацію селян у Сибіру впливали природно-економічні умови, їх схожість із тим краєм, з яких прибували поселенці. Мігранти перших періодів виявилися у кращому становищі, бо могли вибрати родючіші землі.

Українські селяни намагалися осідати на півдні з його знайомим лісостеповим ландшафтом, де краще було розвивати землеробство. Унаслідок цього їх поселення сконцентровано тяглися степовими районами північного Казахстану та південного Сибіру і на сході – у басейнах Амура й Уссурі [11, с. 37].

Місця заселення Сибіру вихідцями з Київської губернії протягом 1899-1900 рр. представлені у таблиці [2, с. 243]:

Губернії	Кількість переселенців
Томська	3315
Тобольська	435
Акмолінська	2080
Іркутська	75
Інші губернії	1044
Разом	6949

Деякі з переселенців з різних причин змушені були повернутись. Земські статистики помітили, що більше осіб поверталися зі степових областей та менше – з лісових губерній краю. Із них 41,1% називали причиною повернення відсутність придатної землі для господарювання, 24,8% – недостатність матеріальних засобів, 5,4% – неврожайні ґрунти, 4,2% – заболоченість, відсутність водойм і гористість [4, с. 237].

Дані про розміри зворотного руху переселенців Київської губернії за 1896-1905 рр. [17, с. 6]:

1896 р. –	339
1897 р. –	368
1898 р. –	327
1899 р. –	282
1900 р. –	778
1901 р. –	1970
1902 р. –	559
1903 р. –	149
1904 р. –	152
1905 р. –	181
Всього –	4232

За 1896-1905 рр. повернулось 14,9% переселенців Київської губернії [17, с. 9].

Селяни у Сибіру ще й у другому поколінні зберігали українську традиційну побутову та сільськогосподарську культуру, продовжували використовувати властиві їм прийоми землеробства із застосуванням дерев'яних плугів, у які впрягали волів, що було новим і незвичним для Сибіру. Однак незабаром набирали популярності американські, а залізницею привезли фабрично-заводські плуги, плужниці, з'являлися молотарки, жатки та віялки. З сільськогосподарських злаків у Сибіру добре прижилася пшениця «полтавка», селекцію якої селяни проводили у домашніх умовах, а от від вирощування гречки і жита, через несприятливий клімат, довелося відмовитися. Жито успішно замінив овес, яким, проте, годували лише коней. Українці справляли добре враження на корінних сибірських старожилів, впливаючи на розвиток їхнього господарства, зокрема щодо способів доглядання за рослинами та збирання врожаю, а також застосування землеробної техніки. А від місцевого населення українські господарі запозичили кращі сорти бобових і баштанних культур, соняшника та ячменю. Казахи, наприклад, перейняли в українців заготівлю для худоби корму на зиму, машинну техніку косіння сіна, а українці від киргизів – кращі породи рогатої худоби, овець і коней [2, с. 175]. Багатозначним було і те, що вони вміли безконфліктно вжитися у нове для них соціальне середовище.

Що ж до національної свідомості, то вона залишалася низькою через нестачу середніх і вищих навчальних закладів, де б селянські діти отримували повноцінну освіту, і відсутність української інтелігенції у поселеннях. Практично не було місцевих культурних центрів, а

також демократичних інституцій, хоча б таких як земства, які в українських губерніях перебрали на себе турботу за впровадження початкової освіти українською мовою. Державна політика також не спрямовувалася на визнання українців окремим народом, а намагалася прищеплювати їм російську ідентичність, спираючись на одновірність, що так чи інакше призводило до розмивання їхнього попереднього культурного пласту [4, с. 238].

Серед причин переселення вагоме місце займали політично-релігійні мотиви. У цьому плані не останню роль відіграло Положення Кабінету Міністрів від 4 липня 1899 р. про заборону молитовних зібрань штундистів. З вересня того ж року Міністр внутрішніх справ І. Дурново підписав циркуляр, в якому назвав секту штундистів «однією з найнебезпечніших у церковному і державному відношенні» та наказав закрити всі штундистські молитовні заклади [18, с. 115]. У Київській губернії штундисти склали значну частину населення деяких сіл, але їхня точна чисельність невідома (з розкольникими 8000) [13, с. 267].

Штундистам залишалось або привселюдно зректися свого віросповідання, або переселитися на окраїни, де тиск на них був менший. Так, 5 червня 1897 р. 1238 сектантів з Канівського повіту Київської губернії почала переселення до Середньої Азії [19, с. 50, 52]. Під час своїх поневірянь близько 110 дітей і кілька дорослих померли від злиднів і зміни клімату, 15 найбільш заможних повернулись додому [13, с. 267].

Деякі селянські родини Київщини переселялися до Канади. Анкета агроекономічного відділу Київської губернії відзначала переїзд селян до Америки, у тому числі і до Канади, Аргентини та Бразилії. Мова, зокрема, йшла про селян Таращанського повіту (Бузівська, Жашківська, П'ятигорська, Стрижавська волості), Уманського (Маньківська, Посуховецька, Хижняцька волості), а також частково Канівського та Васильківського повітів [13, с. 267].

Отже, у пошуках кращої долі, заробітків селянські родини Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. взяли активну участь у переселенському русі. Селянський рух за переселення був стихійним і локальним, проте сама його поява стала цілком новим явищем. Переселення відбувались як з економічних,

так і з політичних і релігійних причин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кабузан В.М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850-1916 рр. / В.М. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65-70.
2. Кауфман А.А. Переселение и колонизация / А.А. Кауфман. – СПб.: Типогр. Т-ва «Общественная польза», 1905. – 348 с.
3. Степанин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.) / В.А. Степанин // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 161-165.
4. Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.: чинники та наслідки / В.С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 19. – С. 228-242.
5. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г.И. Шмелев. – М.: Наука, 2000. – 255 с.
6. Якименко Н.А. Аграрные миграции в России (1861-1917 гг.) / Н.А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 1. – С. 17-31.
7. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / И. Ямзин. – К., 1912. – 198 с.
8. Яхонтов А.П. Переселение и колонизация. / А.П. Яхонтов. – Харьков, 1925. – 105 с.
9. Якименко Н.А. Переселенческое движение из Украины в годы столяпинской аграрной реформы (1906-1913 гг.): автореф. дис... к. ист. н.: 07.00.02 / Н.А. Якименко. – К., 1977. – 30 с.
10. Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.): автореф. дис... д. ист. н.: 07.00.02 / КГУ им. Т.Г. Шевченко / Н.А. Якименко. – К., 1989. – 36 с.
11. Черномаз В.А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917-1922) / В.А. Черномаз. – Владивосток: Изд. Дальневосточного у-та, 2009. – 560 с.
12. Статистический справочник по югу России: статистический материал / Полтавское губернское земство. Статистическое бюро; Предисл. Г. Ротмистрова. – Полтава: Типо-литография И.А. Дохмана, 1910.
13. Вовк Ю.І. Аграрне перенаселення в Україні в кінці XIX – на початку XX століття: проблеми та наслідки / Ю.І. Вовк // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 264-268.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.442, оп.521, спр.219.
15. Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на Юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. – Вып. 1. Врачебно-продовольственные пункты для пришлых рабочих в Херсонской, Екатеринославской, Самарской, Симбирской и других губерниях. – СПб, 1902.
16. Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столяпинської аграрної реформи (1906-1913 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 32-42.
17. Новоселов П.М. Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации: за 1906-1912 гг.: [В 2-х вып.] / Петр М. Новоселов. – Полтава: Бюро Ю.-Р.О.З.П. орг., 1913. – Автор указан в предисловии. – Вып. 1: Учет семейного переселения: Текст и сводные таблицы. – 1913. – [4], IV, 56, [2], 192 с.
18. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1985. – 623 с.
19. Литвинов П.П. Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX – на початку XX ст. / П.П. Литвинов // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 47-55.

Священко Зінаїда *Переселенський рух селян Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.*

У статті висвітлено особливості переселенського руху селян Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Звертається увага на причини, результати та наслідки переселень для селянства краю. Наводяться дані про масштаби пере-

селення за 1896-1905 рр. на схід Російської імперії й у зворотному напрямі. Зроблено висновок про те, що селянський рух за переселення був стихійним і локальним, проте сама його поява стала цілком новим явищем. Переселення відбувались як з економічних, так і з політичних та релігійних причин.

Ключові слова: переселення, міграції, селянство, переселенці, Київська губернія

Священко Зинаида *Переселенческое движение крестьян Киевской губернии во второй половине XIX – начале XX в.*

В статье освещены особенности переселенческого движения крестьян Киевской губернии во второй половине XIX – начале XX в. Обращается внимание на причины, результаты и последствия переселений для крестьянства края. Приводятся данные о масштабах переселения за 1896-1905 гг. на восток Российской империи и в обратном направлении. Сделан вывод о том, что крестьянское движение за переселение было стихийным и локальным, но само его появление стало совершенно новым явлением. Переселение происходило как по экономическим, так и по политическим и религиозным причинам.

Ключевые слова: переселение, миграции, крестьянство, переселенцы, Киевская губерния

Svyaschenko Zinaida *Migration movement of peasants of Kyiv province in the second half XIXth – early of XXth century*

In the article to elucidated of the peasants' migration movement of Kiev province in second half XIX – early XX century. Attention is paid to the causes, results and consequences of population movements for peasants land. Todirect the data on the scope of the relocation in 1896-1905 to the East of Russian Empire in the opposite direction. The made a conclusion that the peasant movement of migration was natural for resettlement and local, but its very appearance was quite new. Resettlement was both economic and political and religious reasons.

Keywords: migration, peasants, immigrants, Kiev province

Рецензенти:

Котляр Ю.В., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 16.03.2016 р.